

Karlsborg, fästning och idyll sid 3

Haga – en engelsk park sid 12

Slottets nya fönster sid 18

Prenumerera på SFV KulturVärden

För en expeditions- och portoavgift på 200 kronor per år får du SFV KulturVärden som utkommer med fyra nummer per år.

Fyll i och faxa kupongen till:
SFV KulturVärden
08-696 70 01.

Namn: _____

Företag/myndighet: _____

Adress: _____

Postnummer: _____

Postadress: _____

Utges av Statens fastighetsverk
med fyra nummer om året.

Postadress: Box 2263, 103 16 Stockholm
Gatuadress: Järntorget 84
Telefon: 08-696 70 70, Telefax: 08-696 70 01

ISSN 1104-845X

Redaktör och ansvarig utgivare:
Sven Kristiansen

Artikelförfattarna svarar för artiklarnas
innehåll. Endast artiklar signerade SFV
samt sid 2 uttrycker myndighetens åsikt.

Medverkande i detta nummer:
Örjan Andersson, Hedvig Hedqvist,
Sven Kristiansen, Staffan Nilsson,
Göran Prage, Christer Wadelius

Fotografer: Stig Almqvist (sid 11), Francis Bruun
(sid 15), Thomas Fahlander (sid 4, 6), Sten
Gunneström (sid 18, 19), Dan Hansson/PP
(sid 11), Karlsborgs Turistbyrå, (sid 1, 3, 4),
Sven Kristiansen (sid 4, 5, 7, 8, 9), Elisabet
Neider (sid 10), Anna Skog (sid 12, 13)

Grafisk form och produktion: Gumælius
Prenumeration: Statens fastighetsverks
anställda och hyresgäster får automatiskt
SFV KulturVärden.

Andra som är intresserade av att få tidningen
kan prenumerera mot en expeditonsavgift.

Beställningskupong finns på denna sida.

Stort intresse för kulturarvet

Låt mig börja med att tacka för alla positiva reaktioner vi fått på vårt första nummer av SFV KulturVärden. Det ger oss råg i ryggen för den fortsatta utgivningen.

Jag har nämnt det tidigare och det tål att upprepas: Det finns ett mycket stort intresse för det svenska kulturarvet. Vi märker detta hos våra hyresgäster som förutom att de vill ha sin arbetsmiljö löst på bästa sätt också gärna ser att detta sker så att det tillgodoser fastighetens särart.

Vårt deltagande i Stockholms vattenfestival gav också ett positivt besked vad gäller intresset för våra fastigheter. Många av de byggnader vi har att förvalta i Stockholm är ur publik synvinkel lätta att sälja. Här finns en ständig ström av människor, både innevånare i Stockholm och turister som passerar och som vi har möjlighet att nå.

För våra fastigheter ute i landet kan det ibland vara ett större problem att hitta en publik. Många gånger ligger objekten som solitärer, ibland vid sidan av allfarvägen vilket gör att det i första hand är de mycket intresserade som söker sig till dessa anläggningar. Det är en viktig uppgift för oss att i samarbete med myndigheter, kommuner och turistorganisationer se till att dessa spännande byggnader och miljöer får den uppmärksamhet de förtjänar.

I detta nummer presenterar vi en av de fästningar som vi numera förvaltar. Sammantaget har vi övertagit trettiotalet anläggningar från Fortifikationsförvaltningen. Samtliga har omfattats av en grundlig utredning om anläggningarnas underhållsbehov. Totalt pekar utredningen på ett behov av underhållsåtgärder för en dryg miljard kronor, att utföras under en tjugoårsperiod. Den största av dessa anläggningar är Karlsborgs fästning. Ensam motsvarar den hälften av arean för ett normalt fastighetsdistrikt.

Utökningen av vårt fastighetsbestånd, där Karlsborg utgör en del, har medfört att vi ökat antalet inrikes fastighetsdistrikt till fem så som det ursprungligen också var tänkt. Det nya distriktet kommer att ha sitt säte i Göteborg. Vi räknar med att detta skall förbättra servicen till kunder, institutioner och allmänhet.

CHRISTER WADELIUS
GENERALDIREKTÖR

En fästning å Vätterns strand

Karlsborgs fästning på Vanäs udde, ett byggnadsverk på över hundra hektar.

Bygget startade år 1819 och avslutades år 1909. 1925 lades Karlsborg i "malpåse" och 1928 avrustades befästningen som numera används av militären som utbildnings- och förrådsplats.

När Finland, med Åland, förlorats till Ryssland i kriget 1808-1809 och den östra utposten Sveaborg i Finland fallit till ryssen, var det dåtida Sverige delat på mitten.

Stockholm låg plötsligt vid landets östgräns – öppet och utsatt.

Längs Finlands och Baltikums gränser fylkades de ryska trupperna och utgjorde nu ett allvarligt hot.

1809 års defensionskommitté fick därför uppdraget att utröna hur rikets försvar i fortsättningen skulle byggas. I kommittéarbetet ingick bland andra statsrådet *Baltzar von Platen*, konstruktören av Göta kanal. Han förordade en central be-

Den första juli i år tog Statens fastighetsverk över Karlsborgs fästning. Karlsborg, med sina ca 550 000 m³ byggnadsvolymer och ca 130 000 m² lokaler är, tillsammans med Vabergets bergsfort som Fastighetsverket senare tar över, ett mäktigt minne över svensk fortifikationshistoria. Fästningen skulle byggas på tio år.

fästning i det inre av landet till vilken goda kommunikationer fanns – nämligen Göta kanal. Kommittén konstaterade att försvarets huvuddepå inte längre kunde ligga i Stockholm, med dess utsatta gränsläge,

utan borde placeras i landets inre, nu när den svenska flottan inte längre hade herraväldet över Östersjön.

Den förordade s k *centralförsvarstanken* innebar att starka centrala fästningar skulle anläggas i det inre av Sverige, dit rikets ledning tillsammans med tusentals soldater – vid händelse av ryskt anfall – kunde dra sig tillbaka. Från en stark fästning skulle mobilisering, motoffensiv och återerövring av landet styras.

Längs kusterna skulle små svenska styrkor fördröja fienden under tiden som kungafamiljen, regeringen, guldreserven och kronjuvelerna fraktades längs Göta kanal till säker plats.

Vanäs fästning

Försvarsdebatten som föregick fästningsbygget var i början livlig, inte alla höll med om centralförsvarstan-

Götiska valvet.
Grundstenen lades av Karl XIV Johan, 24 juni år 1832. De verktyg som användes var en murhammare och murslev i silver, paradverktyg som första gången användes år 1754 då Adolf Fredrik grundlade Nya citadellet i Landskrona.

ken. Professor *Per Gustaf Cederschiöld* framhöll i ett tal inom riksdagens adelsstånd att *Lämpligt syntes det, att i hjärtat av varje provins hava en rustkammare, där ortens krigsfolk kunde i hast beväpnas och slippa hämta sina vapen på 50 mils avstånd.*

Ständerna godkände dock centralförsvaret och den 9 februari 1818 höll von Platen ett uppmärksammat tal i riksdagen, där han varmt pläderade för en centralfästning, i vilken landets vapenförråd skulle förvaras. Han fick kung Karl XIV Johan med sig och därmed var Karlsborg ett faktum.

Vanäs är alltså medelpunkten för landets försvar, och denna punkt är

upptäckt genom Göta kanal, den utvecklades med Göta kanal, den kan endast fullkomnas av Göta kanal, sa von Platen.

Karl XIV Johan fattade 1819, den 11 augusti, beslutet att en fästning skall i Västergötland anläggas vid Vanäs å Vätterns strand.

Tre fästningar var tänkta att utgöra grunden i centralförsvaret. Endast en utfördes – Karlsborg. Namnet Karlsborg fick fästningen efter kungen Karl XIV Johan som 1832 lade grundstenen till det så kallade Götiska valvet, en av portarna in i fästningen. Dessförinnan benämndes fästningen Vanäs fästning efter sin placering.

Längst ner till vänster syns vallgraven, bakom den en sammanhängande jordtäckta byggnad. I mitten av bilden syns slutvärnet, med dess karaktäristiska två tornbyggnader. På sin tid var det Europas längsta byggnad, med sina nära 680 meter.

90 års bygge

Den 8 juli 1819 påbörjades det egentliga arbetet. Ett byggnadsverk som skulle komma att bli ett av Europas största. En militärekononisk satsning som vid jämförelse överstiger dagens satsningar i Jas.

Bygget som från början beräknades ta tio år pågick i nära 90 år.

Själva byggnadsarbetet utfördes bland annat av fästningsfångar, såsom bestraffade soldater och lösdrivare. Under svältåren i början av 1800-talet arbetade också tusentals personer i nödhjälpsarbete med fästningsbygget, men den mesta tiden under 1800-talet var det straffade av olika kategorier som utgjorde arbetskraften.

Under byggets första år schaktades fästningsvallarna upp i volymer som motsvarade nära två egyptiska pyramider.

Omodern fästning

Platsen för fästningen var väl vald. Udden var från sjösidan oåtkomlig för krigsfartygen och deras artilleri. Landsidan skulle skyddas av starka befästningar tvärs över udden.

Generalen *Bengt Erland Franc-Sparre* var den som fick uppdraget att utarbeta den första planen för Karlsborg. Franc-Sparre var chef för

I Tyghuset förvarades förr över 10 000 gevär.

Vallgravens yttre beklädda väggar kallas escarpmur och de motstående, in mot fästningen kallas contrescarpmur.

Ingenjörskåren, namnet på Fortifikationen under 1800-talets första hälft.

Under 1800-talet utvecklades befästningskonsten allt snabbare. Bättre fästningar – bättre vapen – bättre fästningar.

Det ledde till att grundtankarna för stora anläggningar med långa projekterings- och byggnadstider ofta måste revideras i efterhand. För Karlsborgs del, liksom för så många andra fästningar ute i världen, blev det räfflade kanonröret från 1860-talet, med längre räckvidd, större träffsäkerhet och eldkraft, ett stort bekymmer. För att skydda slutvärnets yttermurar på Karlsborg övervägde man att klä hela fasaden med 10 cm tjock pansarplåt. En kvadratmeter prov på sådan plåt, med spår

I vallgraven finns s k kaponjärer, byggnader från vilka vallgraven kan beskjutas. Graven har en böjd form så att man inte av misstag skall beskjuta den andra kaponjären.

av provskott, sitter fortfarande uppsatt på muren längst i väster.

Ett annat bekymmer, som hade att göra med artilleriets utveckling, var möjligheten för belägrande fiendliga styrkor att från höjder inom skotthåll kunna beskjuta fästningen. Vaberget, väster om fästningen, utgjorde den största faran. Följaktligen anlades här, med början 1888, Vabergets fästning, landets första i berg insprängda fästning.

Större eldkraft och framväxten av goda landkommunikationer gjorde centralbefästningar omoderna – befästningsförsvaret flyttade ut i periferin till kusterna och även ner i berggrum. I Sverige fattades år 1900 beslutet att bygga Bodens fästning, varmed centralförsvaret övergavs.

I Sverige var under 1600-talet den tongivande inom befästningskonsten Erik Dahlberg (känd för *Svecia Antiqua et Hodierna* och chef för Fortifikationen från 1684 till 1703). Dahlberg höjde väsentligt kraven på blivande fortifikationsofficerare och skapade en särskild utbildning, den första militära läroanstalten. Under fredsåren fram till Stora nordiska kriget år 1700 byggdes, under Dahlbergs ledning, många befästningar runt rikets gränser. Utmärkande för Dahlbergs mi-

litära konstruktioner är bombsäkra tornbyggnader, idéer som sedan spred sig till franska konstruktörer. En som förde Dahlbergs arv vidare var *Montalemberts* som utvecklade de flervånings kasemattbyggnader (byggnad med valv för bland annat kanoner) som i sin tur vidareutvecklades av den franske revolutionsgeneralen *Carnot*.

Svensk befästningskonst

Montalembert fick säkert sina idéer till tornkonstruktioner vid vistelsen i Sverige under sjuårskriget 1756–63. Karlsborg byggdes till en början efter ritningar av Franc-Sparre efter

På bilden syns en trappa upp efter escarpmuren. Den var tänkt att användas vid anfall. Men lika väl kunde fienden smyga ner denna väg. Därför togs vilplanet mitt på trappan bort och när fienden i mörkret smög ner föll han handlöst till marken. Trappan kallas av militären för en "Haha".

Garnisonskyrkan invigdes 1869. Det är en byggnad i nygotisk stil med fem skepp.

Carnots idéer med fristående murar och gevärgallerier för skyttekårer inne i fästningsvallarna – tänkt som ett offensivt försvar med vältränad trupp.

Tanken var att landfronten skulle vara väl framskjuten med fältbefästningar och framskjutna redutter (självständigt försvarsverk utanför fältvallen).

Dyr sten

Det första decenniets arbeten utgjordes dock mestadels av schaktning och utfyllnad. Nordväst om själva fästningen byggdes en brygga och ett upplagsområde, idag kallat Stenbryggeområdet. Hit skeppades all sten och annat byggnadsmaterial för fästningsbygget.

Inom parentes kan nämnas att priset på sten kraftigt steg när Göta kanalbygget blev klart. Detta problem löstes genom att staten helt enkelt köpte in stenbrottet i Borghamn och en bogserbåt som förde frakten över Vättern. Sten levererades därefter också – med god förtjänst – till bland andra Motala verkstad, Nationalmuseum och slussen i Stockholm.

af Kleens slutvärn

Efterhand som befästningsteorierna förändrades – i takt med bättre vapen – modifierades fästningen. Den som i hög grad kom att påver-

ka bygget var fortifikationsofficer *Johan Kleen*. Han blev senare adlad af Kleen och fortifikationsbefälhavare (1858–1868).

Kleen kom som arbetschef till Karlsborg och hade speciella uppfattningar om hur fästningen skulle se ut. Efter en studieresa i Europa kom Kleen år 1834 hem med idéer, starkt påverkade av vad han sett, särskilt i Ingolstadt i Bayern.

Istället för ett offensivt försvar, enligt Carnot, skulle landfronten ytterst bestå av vällen, bakom den huvudförsvarslinjen med vallgraven, i vilken särskilda byggnadsverk – kaponjärer – skulle finnas. Från dessa kunde vallgraven beskjutas.

Innanför vallgraven med kaponjärerna byggdes en sammanhängande, jordtäckt byggnad och bakom allt detta slutvärnet.

Slutvärnet – en tvåvånings kasettmattbyggnad med plats för 263 kanoner i 172 valv – är den mest markanta delen av Karlsborgs fästning. Den 678 meter långa byggnaden visar en arkitektoniskt välgestaltad men sluten fasad utåt. Från slutvärnets embrasurer kunde området utanför vallgravarna beskjutas. Slutvärnet byggdes under perioden 1844–1866.

På insidan av slutvärnet är miljön mer inbjudande, i varmrött tegel med stora fönster. Innanför murarna öppnar sig en skyddad civil stadsmiljö med sjukhus, förråd och magasin.

Karlsborgs församling

I slutvärnet byggdes också en kyrka i nygotisk stil, kring vilken den första församlingen i Karlsborg bildades. Församlingen som var fattig hyrde helt enkelt in sig i den militära kyrkan, en företeelse som upphörde först 1991. Den militära kyrkan planerades också som plenisal för riksledningen under krig.

I slutvärnet finns valv för rikets kassakista, som faktiskt förvarades här så sent som under andra världskriget.

Slutvärnets mer utsmyckade insida kritiserades dock och vid statsrevisorernas besök 1864 skrev man i rapporten till Kungl. Maj:t att arbetet snarast borde avslutas och vad gäller slutvärnet *en fulländning, som måhända alltför mycket framträtt i en behovet icke påkallad prydlighet*.

År 1866 uppgick kostnaderna för befästningsarbetet till 4,2 miljoner riksdaler och Karl XV yttrade vid en inspektion av Karlsborg *År slutvärnet av sten, jag trodde det var av guld*.

Andra bemärkta byggnader inom Karlsborgs fästning är bland andra Tyghuset, färdigt 1830, som var ett av de stora centralförråden. Här förvarades bland annat 100 000 gevär. Byggnaden är, liksom slutvärnet, en av de mer monumentala.

Gjuthuset, färdigt 1842, är en byggnad som uppförts med enkel gjutteknik. ■

Sven Kristiansen

Karlsborg var Sveriges reservhuvudstad. Kyrksalen var tänkt att användas som plenisal för riksdagen under krigstid. I mitten hänger bajonettkronan som troligen förfärdigats av en fästningsfånge. Den består av 276 bajonetter från gevär m/1861, har en diameter av 7,5 m och är 4,5 m hög. En guldkrona överst symboliserar konungamakten, bajonetterna, krigsmakten och kedjorna fångarna.

En straffånges vardag

1820, året efter att fästningsbygget startat, började tvångsrekryteringen av arbetskraft. Främst kom manskap från korrektionsinrättningen i Vadstena, där *sysslösa och vanartiga personer* tagits in och som så småningom skulle slussas tillbaka i samhället efter sin korrektion i samhällstjänst.

Dessa anlände sommaren 1821 i en styrka av 140 man och inkvarterades i jordkulor. De fick förbereda fästningsbygget med schaktning, stenhuggning med mera.

Senare övertogs uppgifterna av det nyinrättade Pionjärkompaniet vilket bestod av lösdrivare, som genom ny lagstiftning inte längre kunde dömas till krigstjänst, samt avskedade soldater och Vadstena-fångar. I mitten av 1830-talet bestod en fjärdedel av pionjärkåren av sådana som avskedats för tjänstefel, men även sådana som dömts för fylleri, rymning, vanartigt beteende och snatteri.

Morgonsup

Efter att nattetid ha delat 47 kvadratmeter med 25 andra väcktes fångarna halv fem för att börja arbetet, under vinterhalvåret fick man sov-morgon ända till fem.

Arbetsdagen inleddes med en jungfru – en sup brännvin på drygt 8 centiliter – därefter inspektion och inräkning. En timmes rast på förmiddagen och två timmars vila på eftermiddagen tilläts innan arbetsdagen slutade klockan åtta på kvällen.

Oftast bestod maten av soppa på ärtor och fläsk eller soppa med mjöl och kött samt gryngröt och smör. Det var en förhållandevis kaloririk mat, men i övrigt tämligen näringsfattig.

Nattblinda

Maten var så näringsfattig att avsaknaden av A-vitamin länge ledde till nattblindhet.

Läkarna vid den tiden konstate-

Hur gestaltade sig vardagen för den stackare som kommenderats till arbete på Karlsborgs fästning under 1820- och 1830-talen?

rar att åkomman uteslutande drabbade pionjärkåren. Då denna kår bestod av *moraliskt mer eller mindre förderfada personer* utgick man från början från att de simulerade sin åkomma. Men handikappet var så svårt att de drabbade, efter arbetsdagens slut, inte kunde ta sig hem till förläggningarna utan hjälp.

Lönsamma rymningar

Arbetet pågick alla dagar utom söndag och helgdagar som istället innehöll långa gudstjänster, exercis, perse-delvård och städning.

En liten, men dock ersättning,

erhöll fångarna. Men pengarna hölls inne tills det blev dags för frigivning. Det blev en form av ekonomisk grund som den, till den rätta vägen återförde, skulle ha som startkapital i sitt nya liv. Dessutom skulle fången inte ha kontanter att betala rymning med. Rymmaren var istället lönsamma för den som angav eller fångade en förlupen fånge. Speciellt traktens bönder kunde dryga ut sin kassa, vilket gjorde att inte särskilt många lyckade rymningar skedde från Karlsborg. När väl fästningens 12-pundiga salutkanoner tillkännagav en rymning var det inte lätt för den i fånguniform klädda fången att komma undan.

Längst kom pionjären *Peter Berg* som tog sig ända till Karlskrona. Utan pass och bevis på fast bostad avslöjades han och tvangs tillbaka till Karlsborg. Straffet för rymningsförsök var vanligen 30 rapp prygel.

Dödsstraff förekom också och fem fångar avrättades på Karlsborg. Tre halshöggs för mord och dråp och två arkebuserades för lydnadsbrott. ■

Fästningsfänge. Bilden är tagen på Karlsborgs fästningsmuseum.

Källa: *Skurkar och vanligt folk – brott och straff i släktforskningen*, uppsats i Sveriges släktforskarförbunds årsbok 1993 av 1:e arkivarie Leif Ericson, Krigsarkivet. Delar av uppsatsen är återgiven/sammanfattad med Leif Ericsons benägna medgivande.

Befäst idyll

35% av kommunens innevånare lever direkt eller indirekt av militärens närvaro.

– Vi har inte samma starka industrikultur som många andra orter, säger kommunalrådet *Sven Hultman* (c). Vår tradition är intimt förknippad med utbyggnaden av fästningen och beroende av statsmakternas försvarsbeslut. Vi arbetar mycket hårt med att bygga upp andra sektorer, bland annat industri och turism.

– Vi har en mycket vacker kommun och sett ur turistsynpunkt ett idealiskt läge med många sevärdheter: Göta kanal, Tivedens nationalpark, Karlsborgs fästning och Vättern för att nämna några.

Sedan 1985 har kommunen arbetat tillsammans med länsstyrelsen, turistrådet och militären för att hitta en publik användning för fästningen.

Området utanför fästningen, det så kallade Stenbryggeområdet, har av Riksantikvarieämbetet klassats som skyddsvärt och skall hållas samman. Kommunen har arrenderat området av Statens fastighetsverk för att utveckla det.

– Här har vi genom Karlsborgs fästnings AB utvecklat olika idéer för verksamhet i och runt fästning-

Kommunalrådet Sven Hultman, Karlsborg.

Karlsborgs kommun finns, därför att Karlsborgs fästning en gång byggdes. Kommunen har levt i ett symbiotiskt förhållande med fästningen och i takt med försvarets minskande kaka måste andra näringar utvecklas. Karlsborg är landets mest försvarsberoende kommun.

en, förklarar *Sven Hultman*. Fästningen visas med guidade turer, bland annat finns ett arrangemang med specialeffekter som kanonmuller, gevärsknallar, rök och fiendeanfall som visar vad fästningen egentligen byggts för.

– På Stenbryggeområdet har vi en bygghytta som drivs i egen regi, med omsättning på 30 miljoner kronor årligen. Ett annat lyckat arrangemang är vår stenarbetarskola. Mängden arbete på fästningen gör att det finns underlag för verksamheten som stöttats av länsarbetsnämnden.

– Men det är också positivt med ett nytt ägaransvar för fästningen. Över huvudtaget är det ett trendbrott i synen på riksintressanta objekt, att låta en specialistmyndighet äga och förvalta det gemensamma byggnadsarvet. Men det är egentligen inte märkvärdigare än det sätt kommunerna sköter sina fastigheter på. Fastighetsförvaltningarna är specialister på fastigheter och de övriga facknämnderna sköter sina specialområden.

Militärens synpunkter

– Det är bra att kostnaderna renodlas. Vi betalar bara för de lokaler vi

behöver för den militära utbildningen. En gammal anläggning som Karlsborg blir för dyr att enbart driva i militär regi.

Det här säger stabschefen *Jan Forsberg*, tjänsteförrättande regementschef vid Livregementets husarer då SFV KulturVärden besökte Karlsborg.

– Om vi jämför utbildningen av en jägarsoldat i Karlsborg och Arvidsjaur har det varit dyrare hos oss, därför att lokalkostnaderna belastat produktionskostnaden för en jägarutbildad soldat.

– Det är en riktig tanke att inte längre blanda samman den militära

Löjtnant Per Granberg.

delen med fastighetsunderhållet för de kulturhistoriska byggnaderna som militären bedriver sin verksamhet i.

Cirka 900 värnpliktiga grundutbildas och drygt 1 000 man får sin repetitionsövning årligen på Karlsborg. Här finns bland annat Livregementets husarer, K3, som består av en jägarbataljon, Göta signalbataljon, Arméns fallskärmsjägarskola och Arméns underrättelseskola. 250 militärt och 150 civilt anställda sköter utbildning och administration.

– Vi är också mycket intressera-

Innanför fästningsmurarna utbreder sig en idyllisk småstadsmiljö.

de av att ha ett aktivt samarbete med både kommunen och Statens fastighetsverk i levandegörandet av fästningen. Redan idag genomförs en del. Vi har fästningsdagar, vi försöker ha så få slutna delar inom fästningen som möjligt och vi finns med i Karlsborgs fästnings AB för att vidareutveckla fästningens användning, säger Jan Forsberg.

Militären har genomfört ett omfattande renoveringsprogram av bostäderna inne på fästningen. Under 60- och 70-talen var det inte så populärt att bo på fästningsområdet, ett förhållande som nu helt ändrats. Problemet är dock att det i Karlsborg, som i så många andra orter, finns ett överskott av bostäder.

Löjtnant *Per Granberg* har varit en av de ansvariga för förvaltningen av fästningen.

– Det är viktigt att den militära aktiviteten blandas upp med den civila. Vi behöver få hit fler privat-

boende så att anläggningen inte ligger tyst efter fem på dagarna.

– Det här är en av få platser i landet som fortfarande har en genuin småstadskarakter. Det finns en hel stad inom fästningen, med bostäder och ett torg oförstört av Domusbyggnader eller andra be-

SFV:s förvaltare Lars Larsson.

tongklumpar, säger *Per Granberg*.

Militären har färdiga underhållsplaner och aktiviteter som påbörjats och som nu SFV får ta över. Själva driften av anläggningen kommer SFV att köpa av militären.

Infödd förvaltare

Den från SFV ansvarige för Karlsborgs fästnings ca 130 000 m² byggnadsyta är byggnadsingenjör *Lars Larsson*. Från den 1 juli i år gick han över från Fortifikationsförvaltningen till SFV. Hans tidigare arbete har handlat om underhåll och ombyggnad, bland annat av Karlsborg, och hans arbetsplats har funnits inne på fästningen i sju år. Eftersom han är född och uppvuxen i Karlsborg, med fästningen som arbetsplats, kan med säkerhet sägas att SFV har fått en fastighetsförvaltare med mycket god kännedom om Karlsborgs fästning och dess hyresgäster. ■

Sven Kristiansen

Ambassaden i Tallin:

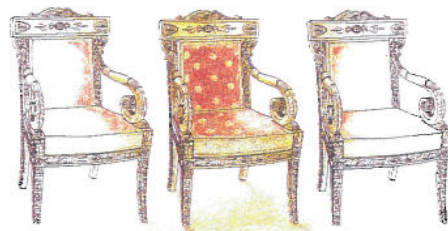
Att skapa en atmosfär

Hur ger man en lämplig inredning åt ett hus, som knappast har kvar något från sitt 1600-talsförflutna. Vars inre bar starka spår från tider av institutionell användning. Vars framtida användning skulle vara att ge en representativ bild av Sverige, men också tjäna som funktionellt kansli åt ambassaden.

Det blev detaljer från husets 1800-talstid som fick ge anslaget till att inreda sällsapsrummen med utgångspunkt i empiren, kompletterat med antika eller tidlöst moderna möbler och textilier. Det har varit en svår balansgång mellan de praktfulla förgyllda empiremöblerna och husets enkla interiördetaljer. Vissa mattor och möbler är specialritade för denna miljö. Inredningen har inneburit många besök på museer, antikaffärer och auktioner. Det är bland annat vårt förnämsta empirelott Rosendal på Djurgården, som fått vara inspirationskälla. En del av fåtöljerna i sällsapsrummen kommer från utrikesministerhotellet och annat,

t ex en gammal kakelugn, är fynd från auktioner. Glittrande ljuskronor har tillverkats efter gammal modell. I sällsapsrummen är färgerna på väggar och antika möbler starka, så som empiren kräver. De flesta golv har lagts i oljebehandlad parkett, väggarna har kalkfärgmålats eller tapetserats och takstuckaturen i stora salongen har återställts. Andra stuckaturer samt bröstnings- och smygpaneler är nyritade i 1800-talsanda.

Festsalen två trappor upp har kvar sina barockproportioner och där har man försökt att med färg och möblering ge en barockprägel som en påminnelse om husets ursprung. En del av rummets möbler av barockkaraktär har nytillverkats i Estland. Där hänger också en serie stora porträtt av svenska kungar,

Tre av flera förgyllda empirestolar från f d utrikesministerhotellet. Renoverade och omklädda för placering i salongerna.

som tidigare funnits i Svarthuvudbrödernas hus och därefter i stadens ägo.

Inredningen i kontorsdelarna är modern med enstaka stilinslag. Källaren och entrévåningen är enkla vitkalkade utrymmen, inredda med stramhet.

Belysningen i huset är konsekvent genomförd med glasarmaturer placerade mitt i taken som princip, från enkla glasglobar till stora kristallkronor.

Byggnaden rymmer ambassadörens bostad med representationsdel, ambassadens kansli samt tre mindre bostäder i flyglarna på gården. ■

*Erik Ahlsén,
inredningsarkitekt.*

Biblioteket med nytillverkade väggfasta bokskåp ritade av Erik Ahlsén, tapet med guldstjärnor på turkosblå botten samt renoverad sittgrupp i empire.

Sveriges ambasad i Tallin invigdes den 16 augusti. Både utrikesminister Margareta af Ugglas och Estlands utrikesminister Jüri Luik var närvarande vid det historiska tillfället.

Karl XII:s staty – en hyllning till de stupade i Poltava

Vid sommarens vattenfestival kunde Karl XII övervaka de tusentals människor som passerade genom Kungsträdgården. Intill statyn hade Statens fastighetsverk ett informations- och utställningstält där man fick tillfälle att besvara frågor från många intresserade besökare.

Karl XII:s staty, som nu förvaltas av Statens fastighetsverk, uppfördes genom en insamling. Statyn utfördes av Johan Peter Molin och göts på Kungsholmen i Stockholm av Heroldt från Nürnberg. Den är gjuten i två omgångar. Bronsvikten är 2,5 ton.

Att statyn kom till beror bland annat på August Sohlman och August Blanche som ansåg att Sverige skulle hylla de svenskar som dött i Poltava.

Vid en fest i Mothanders cirkus samlades pengar in till statyn. En tävling utlystes och Molin vann med följande programförklaring:

För att dock gå Commitéens billiga fordringar till mötes så mycket är får jag förklara, att jag ungefär tänkt mig Carl XII bör framställas i lugn värdighet, som en porträttstaty egnar och anstår och med smärre modifikationer ungefär så, som hans samtida framställde honom med värjan i den ena handen och den

andra visande ut över bataljältet.

Under våren och sommaren 1866 arbetade Molin på sin fontän som skulle stå i Kungsträdgården. När den var klar började han noga studera Karl XII:s dräkt och gjorde en mängd skisser på olika klädespersedlar. Dessa skisser finns på Livrustkammaren.

I Molins hus vid Näckströmsgatan byggdes en speciell ateljé på gården, så att konstnären skulle kunna beskåda sitt verk i dagsljus.

Två alternativ fanns till placering av statyn. Slutligen bestämdes den nuvarande och avtäckningen skedde den 30 november 1868. Bakom statyn planterades ursprungligen popplar, som senare ersatts av almar.

Själva avtäckningen blev ett evenemang som lät tala om sig. Runt statyn hade träläktare byggts. Detta kritiserades kraftigt i bland annat Dagens Nyheter på grund av att läktarna skulle skymma det stora flertalets möjligheter att se.

Dagarna före evenemanget måste polis och militär inkallas för att skydda läktarna mot skadegörelse.

■ Sven Kristiansen

Första spadtaget!

Grävskoporna dansade och sprängskotten small och ut ur en sönderfallande barack steg trombonisten Jonas Bylund och spelade Basta!

Sedan gjorde grävskoporna en djupdykning, tog en rejäl tugga jord för att markera första spadtaget på

detta sekels sista stora byggprojekt i Stockholm – nya Moderna museet och Arkitekturmuseum.

Det var en underhållande scen som utspelade sig på Skeppsholmen med talrik publik, bl a arkitekten Rafael Moneo och konstnären Eddi

Figge som genom sin rådgighet såg till att fem internationellt berömda arkitekter inbjöds med känt resultat. I spelet ingick även att en road kulturminister Birgit Friggebo drog i den spak som utlöste detonationen för att handgripligt markera att nu var en viktig del av hennes jobb avslarat. Regeringen har avsatt medel.

Nu vilar ansvaret för bygget på Fastighetsverket. Det nya museet beräknas vara klart till kulturhuvudstadsåret 1998. Museichefernas dröm är en stor invigningsfest på nyårsafton för att redan från de första minuterna ge utrymme för ett nytt vitalt konst- och kulturliv på Skeppsholmen.

För grävskopornas koreografi svarade Bengt Andersson, musiken är särskilt komponerad av Thomas Bjelkeborn. ■

Hedvig Hedqvist, medarbetare i SvD.

Ny lag ger fjäriln vingad bättre miljö

Hagaparken är både slottspark och känslig biotop. Den har glatt stockholmarna i mer än tvåhundra år. Parken förvaltas av SFV som tillsammans med Ståthållarämbetet, Stockholms stad och Solna stad ingår i Haga parkråd, finansier för den vårdplan, som nu är klar för naturmarken i Hagaparken.

Komplex vårdplan

Lena Löfgren Uppsäll är landskapsarkitekt vid Statens fastighetsverk och engagerad i Hagaparkens långsiktiga vård tillsammans med Camilla Gyllang och Rein Matson som närmaste medarbetare. Tack vare kulturminneslagen från 1987 kan Lena få resurser att tydliggöra Hagaparkens karaktär som både historisk slottspark, rekreationsområde och biotop.

Idag är den engelska parkens idé med siktlinjer svår att följa.

Med lagens hjälp ska Hagaparken få en vård, som i en färsk vårdplan ska ge en mångfald av både växter och djur.

Hagaparken, strax utanför Norrtull i Stockholm, är inte bara en viktig länk i den stora gröna lungan som utgör Ekoparken. Den är det första exemplet i Sverige på den engelska parken.

I detta arbete är även slottsfogden, slottsförvaltningen och slottsarkitekten viktiga samarbetspartners. Andra experter och flera intresseföreningar har också engagerats och lagt synpunkter på vårdplanen.

Det är ingen lätt uppgift att sy ihop inventeringsresultat med historiska dokument, där flera viljor är och har varit inblandade. Problemet med Hagaparken har inte enbart varit att den vuxit igen under hela 1900-talet så att ursprunget delvis gått förlorat. De stora gräsytorna, eller pelouserna som fackuttrycket heter, har visserligen alltid slagits eller betats till stockholmarnas glädje. Men de omgivande kullarna har inte ägnats något större intresse. Fram till nu.

Naturmarken

Vårdplanen innehåller 77 delområden, som ska få olika naturkaraktärer. Ett av vårdplanens viktigaste mål är att renodla varje naturtyp. I

praktiken innebär detta att slyet tas bort, en del nya tallar planteras, lövängar öppnas, hasselsnåren glesas ut under "överståndarna" eken, tallen, almen och lönnen. Framför allt ska tallen, parkens karaktärsträd par préférence, få en större roll i naturscenerna i Hagaparken. Artrikedomen kommer att öka, speciellt bland ljuskrävande växter.

– Kanske groor något frö från Gustaf III:s dagar. Helt omöjligt är det inte, säger Lena.

I en artförteckning från en botanisk inventering 1859 redovisas växter som då fanns i parken.

Historiska dokument svåra att tolka

– Man kan tycka att vi borde gjort något åt parken tidigare, men staten har prioriterat förvaltningen av byggnader. Man har liksom tagit parken för given, säger Lena som är glad över den ökade medvetenheten om miljön som vuxit sig stark även inom SFV.

– Bergsloken är min favorit, säger Lena och håller fram ett litet obetydligt grässtrå med en havreliknande fröställning.

Man förstår att hon är en noggrann person som ser till detaljernas betydelse för helheten.

Men helheten är ibland svår att greppa, eftersom de historiska dokumenten ger både motstridiga och ofullständiga besked om vad man ville göra och vad som sedan blev verklighet.

Fredrik Magnus Piper ville som

Grundplanen till Gustaf III:s slott är 140 m lång. När kungen dog 1792 avstannade bygget tvärt.

hovintendent på 1780-talet genomföra sina idéer om en "Ängelsk park" med ett friare och naturligare parklandskap. Meningen var att betraktaren under sin vandring skulle bli överraskad av nya scener som var noggrant planerade, gärna med någon liten byggnad på en höjd i fonden. Vegetationen skapade rums-känsla.

Men Gustaf III ville, delvis efter fransk förebild, även skapa en slottspark, rik på alléer. Ett slott, nästan lika stort som Drottningholm, skulle uppföras. Grundplanen var 140 meter lång, men kungens död 1792 gjorde att bygget avstannade tvärt.

Lena Löfgren Uppsell, landskapsarkitekt.

Idag är den relativt välbevarade källaren en imponerande syn.

– Där borta kan man ana den turkiska paviljongen, säger Lena, när vi kommit ner till Pipers pelousen.

– Här står vi mitt i en tänkt siktlinje som var en av Pipers importerade idéer. Och man skulle stanna upp för att beundra landskapets scenbild just härifrån!

Många av planerna för Hagaparken stannade vid intentioner, men räkenskaperna visar att 26 000 träd köptes in under 1700-talets sista femton år. Ekar, lindar, askar och lönnar planterades och förändrade så det tidigare odlingslandskapet. Betesmarker och slätter, som höll lövängarna öppna, gick under 1900-talet bokstavligen in i den gröna "väggen".

Hotad biotop

Nu är intresset större för vad som finns bakom lövridåerna. Hagaparken, som pusselbit i Ekoparkens natur, ska vårdas långsiktigt i ett samspel mellan kultur- och naturvärden.

Hoten kommer inte bara från festande stadsbor som planterar ölburkar.

– Försurningen och kvävet är luftburna fiender, som vi tyvärr delvis måste anpassa oss till i Hagaparken, säger Lena. Lövträden gynnas av kvävet, samtidigt som tallen är känslig för försurning.

E4:an trycker på från väster och man kan höra trafiken tydligt.

– Här, men bara här, får en del sly växa upp som skärm mot vägen tillsammans med tätare skog, säger Lena och pekar på kartan över Grusåsen.

Mamman med två barn som parkerat vid stranden av den stora pelousen sitter fortfarande kvar och betraktar svanredet på den lilla holmen i Brunnsviken. De har varit på Fjärilshuset bakom Koppärtälten och vandrat bland de mäktiga, färggranna "glidarna" i den fuktiga värmen. Men här nere vid stranden skulle den kraftigaste tropikfjäril inte klara sig mer än några minuter.

Men Bellmans lilla fjäril fladdrar vidare, snart ännu mer odödlig i sitt älskade Haga. ■ Göran Prage

Haga, Piper och den engelska parken

Haga är det främsta exemplet i Sverige, och ett av de förnämsta i Europa, på den engelska landskaps-parken. Den engelska parken skapades under 1700-talets början som en reaktion på den italienska och franska trädgårdskonstens formella anläggningar. I stället för de strängt hållna trädgårdar, av den typ som i Sverige bäst studeras på Drottningholm, ville man skapa parker som i högre grad anslöt till den fria naturen. Eller snarare till kulturlandskapet, eftersom det var det av ängs-mark präglade engelska landskapet som var rättesnöret.

Upprinnelsen till den engelska parkstilen står att hämta i natursvärmeriet bland författare, filosofer och konstnärer i England under 1700-talets första del. Man ansåg bland annat att trädgårdskonsten precis som all god bildkonst borde efterlikna naturen.

Den engelska parken utvecklades under 1700-talet av arkitekter som William Kent, Lancelot "Capability" Brown och William Chambers. Den sistnämnde reste som ung med svenska Ostindiska kompaniet till Kina och fick där ett starkt intresse för kinesisk arkitektur, inredning och trädgårdskonst. I den kungliga trädgården vid Kew i Surrey, som Chambers nygestaltade 1759, introducerade han dekorativa element som var inspirerade av kinesisk och övrig orientalisk park- och byggnadskonst. Detta var ett nytt inslag i landskaps-parken som kom att efterliknas på många håll, till exempel i Hagaparken.

Den engelska stilen spred sig till den europeiska kontinenten. I Frankrike och Tyskland utvecklades den i en sentimental

riktning. Parkerna fylldes med detaljer som Eremitens grotta eller Filoso-fens grav vilka skulle väcka vissa stämningar hos besökaren eller upp-mana till filosofiska betraktelser.

En lustpark i Prästhagen

Chambers, som var född i Sverige, kom hela livet att stå i nära kontakt med vårt land och han fick stor betydelse för trädgårdskonstens utveckling här under 1700-talets slut. Dels genom sina skrifter och direkta arbeten, som planer för trädgårdarna vid Svartsjö och Tyresö slott, dels genom den stora betydelse han och hans arbeten hade för Fredrik Magnus Piper som blev den engelska trädgårdskonstens främste företrädare i Sverige.

Piper, som var född 1746 och dog 1824, studerade under närmare tio år arkitektur och trädgårdskonst

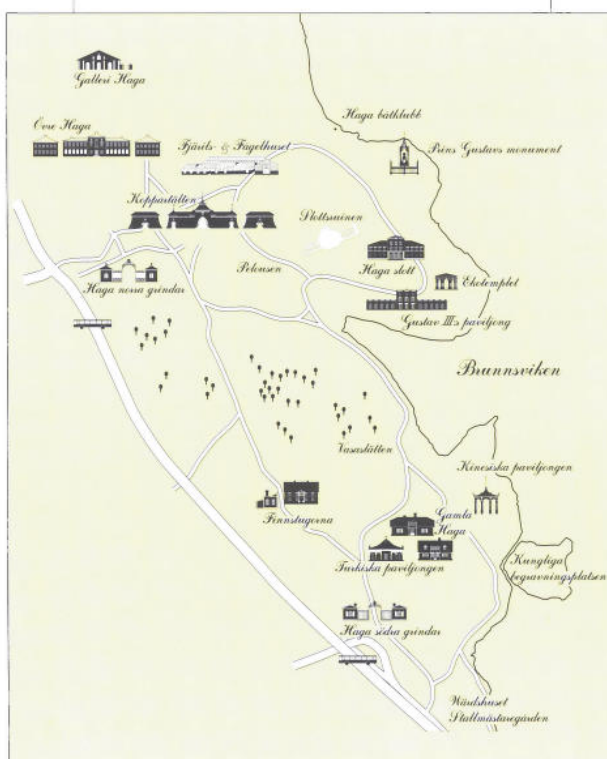
i Italien, Frankrike och England, där han kom i personlig kontakt med Chambers. Han återvände år 1780 till Sverige och utnämndes till hovintendent.

Gustaf III köpte som kronprins 1771 lägenheten Hagen eller Prästhagen som ursprungligen hört till Solna prästgård och som bildar den södra delen av Hagaparken. Som bostad använde Gustaf huvudgården, en tämligen anspråkslös anläggning med en mangårdsbyggnad om sju rum samt två flyglar. I anslutning till denna anlades redan på 1770-talet en park av enklare slag. Gamla Haga, som gården kom att kallas, flyttades 1785 till sin nuvarande plats för att en kunglig villa skulle byggas på den gamla gårds-tomten.

Projekteringen av den nuvarande södra parkdelen påbörjades av Piper 1781. Kungen godkände planerna 1783 och på våren var arbetena igång under Pipers ledning. Syftet var att ge den redan pastorala Haganaturen en mjukare och mer modellerad karaktär som bättre anslöt till det engelska landskapets utseende. Idealet var dock fortfarande naturen i sig och som Piper uttryckte det borde resultatet av arbetena *likna den vackra naturen, att den bästa kännare ej en gång finner spåren till den därstädes nedlagda konsten och depensen.*

Realiserandet på en gifwen terrein af en wacker tafla

År 1785 köpte kungen den norra delen av den nuvarande parken. Det nya området innefattade bland annat den gamla sätesgården Brahelund, som låg där Gustaf III:s paviljong nu finns, och

Kartans upphovsman: Helen Lalander.
Bearbetning: Fredrik Arsæus-Nauchhoff.

Gustaf III:s paviljong i Hagaparken. Gouache av Axel Fredrik Cederholm 1811. Stockholms stadsmuseum.

bergspartiet söder om pelousen. Genom detta markköp fick arbetena med Haga en ny, mer storslagen, inriktning. Det centrala motivet blev en magnifik slottsbyggnad placerad på bergshöjden och blickande ut över parken och vida synlig omkring.

Nu ändrades också Pipers intentioner med landskapsplaneringen. Det pastorala fick vika för det pittoreska eller som Piper formulerade det: *och hvad är en Romantisk och pittoresk anläggning annat än realisrandet på en gifwen terrein af en wacker Tafel?* Siktlinjerna genom anläggningen fick stor betydelse. Vegetationen röjdes för att lyfta fram vackra utblickar, nya parkrum skapades och måleriska byggnader placerades på strategiska platser till nytta och nöje. Stor vikt lades vid planteringarna där växtmaterialet huvudsakligen bestod av svenska arter, med inslag av en del utländska. Det mest magnifika parkrummet är den stora pelousen nedanför Koppartälten. Där denna väldiga gräsmatta nu finns var det tidigare barrskog. Till de stora arbetena hörde också kanalgrävning för att skapa arkipelager med små öar som fanns i olika delar av parken.

Vad var det då som Gustaf ville skapa? Ett nytt Drottningholm i

meningen ett kungligt lustslott på bekvämt avstånd från huvudstaden kanske man kan säga, men ett lustslott av helt annat kynne. I dag upplever vi Haga i första hand som en park men det var ett storslaget projekt tänkt som ett engelskt country house, där själva slottet var det centrala motivet och parken endast en del i helheten, herresätets front garden.

Gustaf III:s intresse för det engelska statsskicket är omvitnat och engelsk högreståndskultur var i högsta grad à la mode i Europa vid denna tid, inte minst i kungens beundrade Frankrike. Gustaf ville gärna spela roller och kanske var Haga scenen för rollen som gentleman among gentlemen medan han på renässansslottet Gripsholm var Vasaättlingen och på barockens Drottningholm den suveräne europeiske monarken.

Haga blev en torso eftersom det stora slottet, som påbörjades 1786 efter ritningar av Jean Louis Desprez (1743-1804) aldrig blev färdigt. Parken färdigställdes dock till stora delar och många av de olika parkbyggnaderna uppfördes.

Den kinesiska paviljongen byggdes 1787 med Desprez som arkitekt och 1787-88 byggdes efter hans ritningar Koppartälten ovanför den

stora pelousen som stall och förläggning för kungens vaktstyrka. Den Turkiska paviljongen som Piper ritat blev färdig 1788.

Åren 1787-92 byggdes Gustaf III:s paviljong efter ritningar av arkitekten Olof Tempelman (1745-1816) på platsen för den gamla gården Brahelund, av vilken en del ingår i paviljongen. Inredningarna, som tillhör de främsta exemplen på nyklassicistisk interiörkonst i vårt land, utfördes av Louis Masreliez (1748-1810). Paviljongen restaurerades 1937-46. Den är öppen för besök under sommarhalvåret.

Vid Konungens paviljong byggdes år 1790 en sommarmatsal, det nuvarande ekotemplet, med Carl Christoffer Gjörwell (1766-1837) som arkitekt.

Drottningens paviljong, som i dag kallas Haga slott, byggdes år 1802-04 efter Gjörwells ritningar.

En stor förändring drabbade Hagaparken när Brunnsviken 1863 sänktes med drygt en meter. Då försvann de flesta arkipelagerna och parkens kontakt med vattnet försämrades. I sen tid har breddningarna av Uppsalavägen inkräktat på Hagaparken och en distinkt gräns mot vägen gått förlorad. ■

Staffan Nilsson, Fil. dr antikvarie.

Bancohuset.

Professor Sven Silow,
professor Astrid Sampe,
Christer Wadelius, SFV.

Eskil Hemberg,
Operan, Britt-
Marie Bystedt,
f d GD, KBS.

Lars Lövgren och Gunnar Nyberg, Dramaten
samt Christer Wadelius.

Hadi Loifi,
SFV:s förvaltare
för Bancohuset.

Ulf-Erik Hagberg, Historiska museet och
Jan-Erik Wikström, f d kulturminister.

Christer Wadelius,
Hans Löbbeer, f d
GD, KBS.

Erik Åsbrink, Vasakronan AB och
Agneta Dreber, Folkhälsoinstitutet.

Evy Lind,
kansliråd.

Magnus Olsson,
Hovstallet.

Olle Wästberg,
chefredaktör
på Expressen.

Öppet hus

Den 9 september hölls öppet hus på Statens fastighetsverks huvudkontor vid Järntorget i Stockholm. Runt 450 personer trotsade det ihållande ösregnet för att titta på lokalerna i Gamla stan och prata en stund med fastighetsverkets personal.

Teatertornet i Gripsholm genomgår hud- transplantation

Restaureringen av teatertornet i Gripsholms slott har nyligen genomförts. Teatertornet är det största av slottets fyra torn. Det är också det torn som genom århundradena genomgått flest förändringar. En stilrenovering skulle därför vara nära nog omöjlig att genomföra och det är naturligtvis inte heller vad SFV och slottsarkitekten Jan Lisinski har eftersträvat.

Koppartaket med sin svärbemästrade geometri har lagts om, men bara en tredjedel är ny plåt. I övrigt har man kunnat utnyttja de ursprungliga kopparplåtarna, som härstammar från 1700-talets mitt.

Betydligt yngre än de ärggröna tornhuvarna är tornets fasad, som under Oscar I försågs med en imitation av tegelfasad, målad utanpå den slammade kalkfasaden. Man ville skapa en illusion av tegelmurverk, men samtidigt få en finare muryta än vad tegelmurverket kunde åstadkomma. Femtio år senare, när 1890-

talets stora slottsrestaurering genomfördes, var flera av dessa fasader i så gott skick att arkitekten Fredrik Lilljekvist lät dem vara kvar.

Det är inte bara tornets växlande arkitekturhistoria man har tagit hänsyn till vid den nya renoveringen.

Minst lika viktigt är det att vårda den gamla Vasaborgens känsliga hy genom att använda rätt teknik och ursprungliga material vid ansiktslyftningen.

Tornfasadens puts och färg var kraftigt vittrad före restaureringen. Putsen hade delvis rasat och ilagningar förekom där hårt cementbruk använts istället för kalkbruk.

Inför restaureringen 1993 fordrades en analys av kalkputsens sammansättning innan den tegelröda kalkmålningen kunde genomföras.

Arbetet innebar sju strykningar samt ovanpåliggande målning av illusoriska tegelfogar, som i sin tur fixerats med kalkvatten i flera omgångar. De målade tegelfogarna är på traditionellt vis dragna med pensel utefter en ritbräda. Förhoppningsvis ska metoden medföra att fasaden håller minst 50

De målade tegelfogarna har på traditionellt vis dragits med pensel utefter en ritbräda.

Teatertornet på Gripsholms slott.

år framåt. Fönstersnickerierna har i konsekvens med detta bestrukits med linoljefärg.

Interiört har tornet förändrats kraftigt genom seklerna. Den största förändringen stod Gustaf III för när han bestämde att en teater skulle inrymmas i tornet. Han lät arkitekten Erik Palmstedt lösa problemet på ett genialt sätt. Drottningflygeln byggdes på med ytterligare en våning och på så sätt kunde teater-scenen förbindas med tornrummet, som därmed kunde användas som salong. Den 12 januari 1783 ägde premiärföreställningen rum.

Ett tydligt exempel på kungens strävan till större öppenhet och ljus ser man i de franska fönstren, som når ända ner till golvet i den Vita salongen i våningen under teatern.

Den slutna försvarsborgen med sin tre meter tjocka tornmur hade fått ge vika för representationens krav. ■

Göran Prage

Stockholms slott får friska fönster

En tidskrävande del av arbetet är att renovera slottets 922 fönster, varav de flesta är av ek, men även furu förekommer. Fönstrens åldrar varierar från mitten av 1700-talet till 1970-talet och många är i dåligt skick.

Bakom ett plank i ett av hörnen av den inre borggården står ett antal träbyggnader i bjärt kontrast till stenfasaderna runt omkring. Det är Fastighetsverkets bygghytta, där det bland annat finns en komplett verkstadslokal för fönsterrenovering. Arbetsledare är Håkan Håkansson.

– Det syns att fönstren inte underhållits under en lång tid. Fönstren borde ha oljats in med jämna mellanrum. Istället har man på ett minst sagt osnyggt sätt lappat och lagat delar av bågarna när de blivit i alltför dåligt skick. Kittet i fönstren har släppt vilket har gjort att vatten trängt in så att bottenstycken och spröjsverk ruttnat, säger Håkan Håkansson.

På den inre borggården ställer även vinden till problem. Starka virvelvindar bildas och för med sig sand som har släppt från den porösa sandstenen i fasaderna. När den sandblandade vinden vispar mot fönsterbågarna utsätts trävirket för slitage.

Bur skyddar slottets personal

Den som tar en närmare titt på slottets fönster ser att alla är olika. När slottet uppfördes byggde man varje fönster efter måttet på respek-

Stockholms slott blev inflyttningsklart för jämnt 240 år sedan, år 1754. Som alla byggnader har även slottet utsatts för tidens tand. Sedan några år tillbaka pågår en stor renovering för att rätta till det eftersatta underhållet. Arbetet utförs av Statens fastighetsverk i samverkan med Ståthållarämbetet, slottsarkitekten Ove Hidemark och Riksantikvarieämbetet.

tive fönsteröppning, som från öppning till öppning varierade en aning. Därför är det inte heller möjligt att skapa standardlösningar vid renoveringen, utan varje fönster måste renoveras individuellt.

Arbetet har börjat med fönstren på slottets södra fasad. Skälet är att dessa är sönderbrända av solen. Värmen har orsakat torröta i bottenstyckena vilket måste åtgärdas genast. När söderfönstren är klara tar sig arbetslaget an den södra fasaden. Samtidigt görs akuta insatser på stäl-len där skadorna är svåra.

– Mellan två och fem fönster är alltid nedplockade. Fönstren hängs av och transporteras ner till bygghytan, samtidigt som vi monterar upp skyddsfönster för öppningarna. Verksamheten pågår som vanligt i

slottet och många av rummen har värdefull och ömtålig inredning. Det ställer stora krav på hänsyn från vår sida. För att skydda rummen och slottets personal har vi konstruerat en dammtät bur som vi placerar framför fönsteröppningen när arbetet pågår, säger Håkan Håkansson.

När fönstren är borta skrapas och grundas karmarna före ommålning. Vissa karmar har marmorering som också återställs. Däremot behöver karmarnas utsidor inte renoveras, eftersom de täckts av fasadens fönsteromfattningar och på så vis undgått skador.

Mot inre borggården finns entresolvåningar, ett slags halv våningar. Bjälklaget på dessa våningar går ända fram till och förbi fönstren, vilket betyder att bjälklaget varit utsatt för sol, vind och väta och fått rötskador. Dessa skador åtgärdas på plats och bjälklaget skyddas i fortsättningen.

Fönsterrenoveringen är hela tiden en avvägning mellan vilka delar av bågarna som kan sparas och vilka delar som bör bytas ut. Varje ny bit tillverkas i bygghytan. Även dåliga pluggar byts.

Varje fönsterbåge har sina unika mått och varje glas likaså. När bågar har glasats ur märks därför glasen så att de hamnar på samma plats i bågen vid inglasningen.

Fönstren glasas ur och skadade delar byts

När ett fönster anländer till bygghyttan blir det omhändertaget av kunniga snickare som kan sin sak. Det läggs på en bänk och en mall görs av fönstret. Varje fönster har som sagt sitt individuella mått och räta vinklar är något mycket ovanligt. Spröjsen är så tunn att den under tyngden av glasen hänger ner på mitten.

– Kittet värms bort med hjälp av infravärme. Man kan också använda varmluft men då är risken att glaset spricker. Infravärmen är lättare att rikta direkt mot kittet. När glasen är borta torrskrapas bågen för att avlägsna allt som sitter löst. Därefter tas bågens alla delar isär. Alla bågar är pluggade, inget lim har använts. Det är nu som det avgörs vilka delar av bågen som är friska nog att få vara

kvar i kunglig tjänst och vilka delar som har gjort sitt på slottet.

– Vi försöker byta så lite som möjligt, påpekar Stefan Andersson på slottsarkitektkontoret, helst vill vi inte byta en enda del, men vi har som huvudregel att allt på bågen ska vara målningsbart. Bottenstycket och droppnåsan är de delar av bågen som är mest utsatta för fukt, därför byts de alltid ut. Övriga delar bedömer vi från fall till fall, säger Stefan Andersson.

Kungen bidrar med egen ek

Furuvirket som används kommer från vinterfällda träd i Norrland, detta för att träet ska ha täta årsringar och vara så torrt som möjligt. Därefter lufttorkas virket ett par år. Eken kommer från kungens egna skogar på Drottningholm. Ek används framför allt i de tunna delarna

Så här illa ställt kan det vara med vissa fönster. Man kan se hur framför allt bågens nedre del är ruttet och att kittet har börjat släppa.

En del av en fönsterbåge har blivit utbytt mot friskt trä och kontrolleras.

Här har ett entresolfönster blivit renoverat och hängt upp för kontroll av passformen. Sedan tas det ner för eventuell justering och målning.

av bågen, men bara kärndelen av virket används för att få ett så hårt material som möjligt.

De delar som ska bytas ut tillverkas med hjälp av specialkonstruerade fräsar.

När de nya delarna monteras ihop med de gamla kommer mallen till pass. När arbetet är klart tar man upp bågen till sin fönsteröppning och provar passformen. Trots den noggranna arbetsmetoden är det inte ovanligt att bågen får korrigeras ett antal gånger innan den är perfekt.

När bågen har fått sina rätta mått vidtar grundmålning. Grundfärgen består till hälften av kokt linolja och till hälften av balsamterpentin samt pigment. Sedan monteras glasen in med linoljekitt. Efter ett dygns torkning färdigstryks bågen två gånger med avtagande andel balsamterpentin så att det sista varvet innehåller cirka 5% terpentin och 95% linolja, samt pigment.

Fönstren målas i en svartbrun nyans som hör samman med den färgsättning slottet fick på 1890-talet, då den senaste stora renoveringen gjordes.

När allt är målat och torrt återstår bara att montera stängningsbeslaget och att hänga fönstret på plats.

Så har ett av de 922 fönstren blivit klart och hantverkarna kan snart plocka ned ännu ett fönster från slottet. Arbetet beräknas ta tio år vilket är lätt att förstå med tanke på att alla fönster är olika och med tanke på hur noggrant renoveringen utförs. Men vad är tio år i ett 240 år gammalt slotts historia? ■

Örjan Andersson

Kulturarvets fastighetsförvaltare

Den 1 oktober 1993 startade Statens fastighetverk sin verksamhet.

De flesta av SFV-fastigheterna tillhör vårt *nationella kulturarv*, dvs byggnader och monument som utgör en väsentlig del av den svenska historien. Statens fastighetsverk förvaltar klenoder från den första stora statliga byggnadstiden – Vasaslottens tid i slutet av 1500-talet – fram till dagens representativa, moderna och effektiva byggnader, exempelvis Sveriges ambassader och Vasamuseet i Stockholm.

Statens fastighetsverk svarar också för att regeringen har bra lokaler – vi förvaltar regeringsbyggnaderna.

Statens fastighetsverk för statens månghundraåriga bygg- och fastighetsförvaltande traditioner vidare. Verksamheten har anor 350 år tillbaka till 1618 då Kammarkollegiet organiserades. Kollegiets instruktioner föreskrev att ståhållarna på rikets slott – som fick ansvaret för kronans byggnader – årligen till kollegiet skulle lämna in kostnadsberäknade byggnadsförslag. Kungliga slottet och kronans hus i Stockholm sköttes av det år 1634 inrättade Överståthållarämbetet.

1697 utnämndes *Nicodemus Tessin d y* till överintendent över alla kungliga "slott, hus, trädgårdar och byggnader".

1818 tillkom Överintendentsämbetet med ansvar för kronans hus i Stockholm samt residens och slott utanför huvudstaden. Riksmarskalksämbetet hade vid denna tid överinseendet över Stockholms slott, Kungl. Djurgården och lustslotten.

1918 avlöste Byggnadsstyrelsen Överintendentsämbetet. Under de följande 75 åren utökades innehavet med en betydande mängd byggnader för statens civila verksamhet.

Statens fastighetsverk ska bevara, vårda och göra våra gemensamma byggnader tillgängliga. Detta sker på olika sätt. Vissa byggnader har sådan verksamhet att allmänheten inte kan besöka huset, andra ligger otillgängliga eller är helt enkelt okända, men gemensamt för alla är att det finns en intressant historia att berätta. Ett sätt att beskriva skog, mark och hus är i denna tidskrift, i broschyrer eller böcker.

Fastighetsverket har producerat några broschyrer och ett nummer av SFV KulturVärden har tidigare utkommit. Den som önskar första numret får det gratis.

I samband med vattenfestivalen i Stockholm gjordes en presentation av några byggnader. Denna presentation kan beställas och så även en broschyr som presenterar Statens

fastighetsverk. Nämnade publikationer erhålls gratis och beställs via fax 08-696 70 01 eller per brev under adress: Statens fastighetsverk, Info, Box 2263, 103 16 Stockholm. ■

KBS 1918-1993

Nu är den färdig, boken om Byggnadsstyrelsen. KBS verkade i 75 år. År 1918 grundades SFV:s företrädare med ett trettioatal anställda och

1993 uppdelades verket med drygt 2 000 anställda i Statens fastighetsverk, Vasakronan AB, Akademiska hus AB samt Statens lokalförserjningsverk.

Med anledning av Byggnadsstyrelsens 75-årsjubileum och den samtidigt inträffade omorganisationen har det gjorts en bok om 75 års statligt byggande och fastighetsförvaltning. En särskild del av boken presenterar ett urval av det senaste decenniets byggande. Boken finns att köpa hos Svensk Byggtjänst. ■

STATENS FASTIGHETSVERK

HUVUDKONTOR

Verksledning samt ledning för inrikes-, utrikes- och markavdelningarna, utrikes fastighetsdistrikt, byggprojektgrupp och inredningsgrupp. Postadress: Box 2263, 103 16 Stockholm. Besöksadress: Järntorget 84. Telefon: 08-696 70 00. Telefax: 08-696 70 01.

Fastighetsdistrikt 1

De kungliga slotten och monumenten

Postadress: Box 2141
103 14 Stockholm

Besöksadress: Storkyrkobrinken 2

Telefon: 08-453 96 00

Telefax: 08-453 96 09

Fastighetsdistrikt 2

Teatrar och museer

Postadress: Svenskundsvägen
111 49 Stockholm

Besöksadress: Svenskundsvägen Skeppsholmen

Telefon: 08-614 19 50

Telefax: 08-614 19 69

Fastighetsdistrikt 3

Regeringsbyggnaderna

Postadress: Box 16303
103 25 Stockholm

Besöksadress: Drottninggatan 16

Telefon: 08-453 94 10

Telefax: 08-453 00 10

Fastighetsdistrikt 4

Residens och fästningar

Postadress: Box 254
751 05 Uppsala

Besöksadress: Trädgårdsgatan 12

Telefon: 018-18 74 30

Telefax: 018-18 74 39

Fastighetsdistrikt 5

Residens och fästningar; Västra Sverige

Postadress: Box 342
401 25 Göteborg

Besöksadress: Stampgatan 14

Telefon: 031-15 22 98

Telefax: 031-80 66 18